

İbrahim KAZIMBƏYLİ*

İRƏVAN TARİXİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ İSTİQAMƏTİNDƏ AKADEMİK YAQUB MAHMUDOV ELMİ MƏKTƏBİNİN YERİ VƏ ROLU

İtirilmiş torpaqlarımızın tarixinin araşdırılmasında müstəsna xidmətləri ilə seçilən milli təəssübkeş tarixçimiz, formalaşmağında əvəzsiz rol oynayan akademik Yaqub Mahmudov elmi məktəbinin bir nümayəndəsi kimi görkəmli tarixçi-alim barəsində qısa konkret mövzuya uyğun məsələlərə toxunmağı vacib hesab edirik. Elmi rəhbərim, elmi məsləhətçim akademik Yaqub Mahmudovun həyat və fəaliyyəti barəsində elmi ictimaiyyət kifayət qədər məlumatlıdır. Vətən tarixinin ağrıları bütүн dövrlərdə öz ağrı-acısından üstün tutan, keşməkeşli bir həyat yolu keçən, mübariz milli vətəndaş tarixçi-alim, sıxışdırıldıqca haqsızlıqlara qarşı səbr və dözümlü nümayiş etdirmiş öz haqlı fikirlərindən kimsə onu daşındıra bilməmişdir. İnsani münasibətləri, haqq və ədaləti hər şeydən üstün tutan, bu müdrik çağında da millətə, dövlətə ləyaqətlə və sədaqətlə xidmət edən ustadımızın hələ qarşıda görəcəyi işləri çox, bizim isə öyrənəcəyimiz, istiqamət alacağımız çox mühüm məsələlər dayanır qarşımızda.

Mənim tanıdığım Yaqub müəllim həmişə yeniliklərə can atan, geniş dünya görüşə malik, milli tariximizin keşiyində şərəf və ləyaqətlə duran görkəmli bir elm adamıdır.

Akademik Yaqub Mahmudovun elmi rəhbərliyi ilə Azərbaycanın Naxçıvan və İrəvan bölgəsinin XIX-XX əsrlər tarixi təəffimizdən tədqiqatə cəlb olunmuş və bir sıra uğurlu nəticələr əldə edilmişdir.

Bildiyimiz kimi Azərbaycanın XIX-XX əsrlər tarixi istər çarizm dövründə, istərsə də Sovet hakimiyyəti illərində ən çox təriflərə və siyasiləşməyə məruz qalan tarixi dövrlərdən biri olmuşdur. Təsədüfi deyildir ki, xalqımızın Ümummilli Lideri Heydər Əliyev 1997-ci il yanvarın 31-də Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının rəhbərliyi, əsas simaları ilə görüşündə bu məsələ üzərində xüsusi dayanıb, Azərbaycanın XIX-XX əsrlər tarixinin təhrif edildiyini xüsusi qeyd edərək deyirdi: “Belə hesab edirəm ki, indi akademiyanın qarşısında duran vəzifələrdən biri də Azərbaycan xalqının XIX-XX əsrlər tarixinin yazılmasıdır” [1]. Etiraf etməliyik ki, ölkəmiz müstəqilliyini əldə etdikdən sonra keçən müddət ərzində, xüsusilə də Ümummilli Lider Heydər Əliyevin bu tövsiyələrindən sonra tarixşünaslığımızda Azərbaycanın XIX-XX əsrlər tarixi ilə bağlı bir

* **İbrahim Kazimbəyli** - Tarix elmləri doktoru, Azərbaycan Dillər Universiteti

çox obyektiv tədqiqat əsərləri meydana gəlmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu tarixi elmi əsərlərin tədqiqi, yazılması və işıq üzü görməsində akademik Yaqub Mahmudovun bu və ya başqa formada əməyi vardır. Bu danılmaz faktdır.

Fikrimizin əvvəlində də qeyd etmişik ki, istər Naxçıvan bölgəsinin XIX-XX əsrlər tarixi demoqrafiyasının öyrənilməsində, istərsə də bəhs olunan dövrdə İrəvanın ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni həyatının kompleks şəkildə zəngin arxiv materialları və mənbələr əsasında tədqiqata cəlb olunaraq araşdırılmasının da ideya müəllifi, elmi istiqamətini müəyyənləşdirən məhz Yaqub Mahmudov olmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Cənab İlham Əliyev çıxışında Azərbaycanın, xüsusilə də İrəvan bölgəsinin XIX-XX əsrin əvvəlləri tarixinə və bu tarixin ermənilər tərəfindən saxtalaşdırılması cəhdlərinə diqqət cərkərək İrəvan bölgəsinin əzəli Azərbaycan torpağı olduğunu və bugünkü Ermənistanın tarixi Azərbaycan torpaqlarında yaradıldığını xüsusi qeyd etmişdir: "Azərbaycanın çox zəngin tarixi vardır. Azərbaycan alimləri də, Azərbaycan ictimaiyyəti də bunu yaxşı bilirlər. Biz öz tariximizi, bu reallıqları dünya miqyasında daha dolğun təqdim etməliyik. Nəyə görə? İlk növbədə, bizi tanısinlar, görsünlər ki, nə qədər zəngin tariximiz var. Digər tərəfdən, bizə qarşı təxribatlar aparılır. Yəni, Azərbaycan tarixini ermənilər təhrif etməyə çalışır və diaspor imkanlarından istifadə edərək bəzi hallarda buna nail olurlar". Erməni alimləri xüsusilə regionun, Cənubi Qafqazın tarixi ilə bağlı yalan, uydurma əsasında kitablar dərc edirlər, təqdimatlar keçirirlər. Əlbəttə ki, bizim tariximiz bizim böyük sərvətimizdir. Bizim tariximiz onu göstərir ki, azərbaycanlılar bu torpaqlarda əsrlər boyu yaşamışlar. Bugünkü Ermənistan dövləti Azərbaycan torpaqlarında yaradılıb. Təkcə XX əsrin əvvəllərində çar Rusiyası tərəfindən dərc edilmiş xəritələrə baxmaq kifayətdir. Hərəkə görsün ki, Ermənistan ərazisində yerləşən kəndlərin, şəhərlərin mütləq əksəriyyətinin adları Azərbaycan mənşəlidir.

Budur reallıq. İrəvan xanlığının əhalisinin 70-80 faizi azərbaycanlılar olubdu [2]. Bu mənada, Azərbaycan tarixinin ən çox təhriflərə məruz qalan İrəvan bölgəsinin mürəkkəb, ziddiyyətli və gərginliyi ilə seçilən XIX-XX əsrin əvvəlləri dövrünün obyektiv araşdırılması Prezidentin də səsləndirdiyi dəyişməz tarixi həqiqətlərin elmi əsaslandırılmaqla üzə çıxarılmasına və erməni tarixçilərinin saxtakarlıqların ifşa etməyə xidmət edir. Bu həm tarixi, həm də müasirlik baxımından ciddi elmi və əməli əhəmiyyət daşıyır ki, biz də Yaqub müəllimin Elmi məktəbinin davamçısı olaraq bu çox aktuallıq daşıyan məsələləri tədqiqata cəlb etmişik. Bu işlər müxtəlif tarixi aspektlərdən və xronoloji dövrlər üzrə davam etdiriləcək.

Problemlə bağlı tarixşünaslığa kompleks şəkildə yanaşma bir sıra acı həqiqətləri ortalığa çıxarır. Belə ki, XX əsrin əvvəllərində yazılan tarixi tədqiq-

qatlarda İrəvan bölgəsinin tarixi də digər bölgələr kimi ümumi Azərbaycan tarixi kontekstində nəzərdən keçirilmiş, lakin bu bölgədə erməni dövlətinin yaradılmasından sonrakı xüsusilə də Sovet dövrü tədqiqatlarında bu tarixi, əzəli Azərbaycan torpağı "unudularaq" və elmi baxımdan ermənilərə "bağışlanaraq" Ermənistan Sovet Sosialist Respublikasının tarixi kontekstində öyrənilmişdir.

XX əsrin 90-cı illərindən etibarən Azərbaycan tarixinin bütöv şəkildə öyrənilməsi zərurəti irəli sürüldü və yazılan Azərbaycan tarixi dərsliklərində ölkənin şimali (hazırkı Şimali Azərbaycan Respublikası) ilə yanaşı cənubunun (Cənubi Azərbaycan) da tarixi ümumi kontekstdə nəzərdən keçirilməyə başladı. Lakin burada bir sıra qüsurlar izləndi. Belə ki, 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsindən Azərbaycanın Rusiya və İran arasında iki hissəyə bölünməsi sonrakı vəziyyət dəyişir, yalnız Rusiya imperiyasının tərkibinə daxil edilən Şimali Azərbaycan tarixi öyrənilir, Cənubi Azərbaycan, o cümlədən İrəvan bölgəsi və itirilmiş digər tarixi Azərbaycan torpaqlarının tarixi isə bir növ kənarda saxlanılaraq, sadəcə əsas tarixi hadisələrinə diqqət yetirilir və ya tematika yalnız xüsusi tədqiqatlarda davam etdirilir.

Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, tarixi Azərbaycan torpağı olan İrəvan bölgəsi XX əsrin 90-cı illərindən sonrakı dövrdə yazılan ümumi Azərbaycan tarixi əsərlərində də unudulmuşdur. Nəticədə İrəvan bölgəsinə sahib olub burada özlərinə dövlət yaradan ermənilər, Ermənistan tarixi haqqında öz uydurma konsepsiyalarını yaratmışlar. Bu uydurma konsepsiyaya görə, tarixi Ermənistan ümumi şəkildə nəzərdən keçirilir, Rusiya işğalından sonrakı dövrdə İrəvan bölgəsi və Qarabağ-Şərqi Ermənistan, Şərqi Anadolu vilayətləri isə Qərbi Ermənistan adlandırılır və erməni xalqının tarixi adı altında onların hər ikisinin tarixi müasir dövrədək izlənilir.

Tarixi faktlara söykənərək birmənalı şəkildə qeyd edə bilərik ki, indiki Ermənistan ərazisi, o cümlədən İrəvan bölgəsi tarixi Azərbaycan torpaqları olub bu ərazilərin ermənilərə heç bir aidiyyəti yoxdur.

İrəvan bölgəsinin tarixi ilə bu və ya digər dərəcədə bağlı olan əsərləri bir neçə qrupa bölmək olar: Rusiya çarizminin mövcudluğu dövründə, 1917-ci ilə qədər yazılan əsərlər; sovet dövründə yazılan əsərlər; müstəqillik dövründə yazılan əsərlər; mühacir və xarici tarixşünaslıqda yazılan əsərlər.

Rus çarizmi dövründə imperiyanın maraqlarına uyğun olaraq Cənubi Qafqaz bölgəsinin işğalından əvvəl və xüsusilə də işğaldan sonrakı dövrdə bu bölgənin ictimai, siyasi, hərbi, iqtisadi, etnoqrafik, mədəni və digər tərəflərinin öyrənilməsinə böyük maraq göstərirdi və bununla əlaqədar olaraq rus qafqazşünaslığı adlandırılan bir məktəb yarandı. Doğrudur, bu əsərlərdə heç də Azərbaycana, o cümlədən İrəvan bölgəsinin tarixini öyrənmək bir məqsəd kimi qarşıya

qoyulmamış, əsas diqqət rus qoşunlarının Cənubi Qafqazdakı yürüşlərinə verilmişdir. Bununla belə, bu əsərlərdə Azərbaycanın, o cümlədən İrəvan bölgəsinin ictimai, siyasi, iqtisadi, etnoqrafik, mədəni tarixi ilə bağlı bir sıra məlumatlar toplanmışdır [4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12 və b].

Sovet tarixşünaslığına gəldikdə, qeyd etmək lazımdır ki, Sovet hakimiyyətinin qurulmasından sonrakı ilk illərdə Azərbaycanda nəşr olunmuş bir sıra əsərlərdə İrəvan bölgəsinin, həmçinin İrəvan xanlığının tarixinə Ümumazərbaycan tarixi kontekstində nəzər yetirilmiş və öyrənilmişdir. Bu əsərlər içərisində M.Vəlilinin (Baharlı) 1921-ci ildə Bakıda nəşr olunmuş "Azərbaycan (coğrafi-təbii, etnoqrafik və iqtisadi mülahizat") əsərini qeyd etmək olar [13].

R.İsmayilovun 1923-cü ildə Bakıda nəşr olunmuş "Azərbaycan tarixi" [14] əsərində ən qədim dövrlərdən başlayaraq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə qədərki dövrdə Azərbaycanın coğrafi vəziyyəti, siyasi və iqtisadi tarixindən bəhs olunur. Əsərdə haqlı olaraq İrəvan bölgəsinin tarixi də Ümumazərbaycan tarixi kontekstində nəzərdən keçirilir, İrəvan xanlığının siyasi tarixi, əhalisi, burada mövcud olan vergi və mükəlləfiyyətlər haqqında qiymətli məlumatlar verilir.

Bir qədər sonra rus sovet tarixşünaslığında formalaşmış stereotiplərə və ənənələrə görə müəlliflər bəlli bir qayda olaraq Rusiyanın Cənubi Qafqazdakı işğalçılıq siyasətini pərdələməyə, hadisələrin əsl mahiyyətini gizlətməyə çalışır, rus işğalını "kənüllü birləşmə" "Rusiyaya olan meyil" kimi konsepsiyalar baxımından işıqlandırır. İrəvan bölgəsinin tarixinə də Ümumazərbaycan tarixi kontekstindən deyil, Ermənistan tarixi nöqteyi-nəzərindən baxırlar [3]. Bütövlükdə götürdükdə, bu əsərlərin konseptual baxımından hadisə və proseslərə yanaşması doğru olmasa da, onlarda yer alan bir çox qiymətli fakt və materiallar baxımından qiymətləndirilə bilər.

Sovet dövrünün erməni müəlliflərinin əsərlərində [15] yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, İrəvan bölgəsinin tarixi bir qayda olaraq erməni xalqının və Şərqi Ermənistanın tarixi kimi nəzərdən keçirilir. Erməni müəllifləri heç cürə tarixi faktları tam saxtalaşdırma bilmirlər. Onlar istəyə istəməyə də bu əsərlərdə bölgənin yerli sakinlərinin azərbaycan türkləri olması, toponimlərdə, antroponimlərdə İrəvan xanlarının içərisində bir nəfər də olsun erməninin olmaması, əhalinin böyük əksəriyyətinin Azərbaycan türkləri olması, ermənilərin bu ərazilərə köçürülməsi və digər bu kimi faktlar özü-özlüyündə bu əsərlərin saxta konsepsiyaya üzərində qurulduğunu göstərir. İrəvan bölgəsi tarixi Azərbaycan torpağıdır və bu da həmin ərazilərin ermənilərə heç bir aidiyyətinin olmaması gerçəyini ortaya qoyur [3, səh.21]. Sovet dövründən sonrakı dövrdə erməni müəlliflərinin qələmindən çıxan əsərlər də bu konsepsiya baxımından və daha şovinst ruhda yazıldığından, onların məqsəd və məramı bəllidir.

Azərbaycan öz müstəqilliyinə qovuşduqdan sonra, XX əsrin 90-cı illərindən etibarən ölkənin tarixi, xüsusilə də XIX-XX əsrlər dövrünün milli konsepsiyası əsasında obyektiv araşdırılması istiqamətində ciddi addımlar atıldı, nəticədə, bir çox mühüm ciddi tədqiqatlar ortaya qoyuldu [16, 17, 18, 19, 20, 21, 22 və b].

Buna misal olaraq son dərəcə fundamental bir tədqiqat əsəri olan 2010-cu ildə akademik Yaqub Mahmudovun ümumi rəhbərliyi və redaktəsi altında Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Tarix İnstitutunun müəllif kollektivi tərəfindən nəşr olunan və sonrakı illərdə bir çox xarici dillərə tərcümə olunan "İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi" əsəri Rusiyanın Cənubi Qafqazda, Azərbaycanda, o cümlədən də İrəvan bölgəsində həyata keçirdiyi işğalçılıq və ermənilərin köçürülməsi siyasətinin əsl mahiyyətini üzə çıxarmaqdan ibarətdir. İrəvan xanlığı ərazisində ermənilərin məskunlaşdırılması, bölgənin etnodemoqrafik vəziyyətinin dəyişdirilməsi və bu ərazidə erməni dövlətinin yaradılması prosesini öyrənmək baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu istiqamətdə görkəmli tarixçi alimin bir sıra mühüm elmi-tarixi əhəmiyyəti ilə seçilən başqa elmi əsərləri də mövcuddur. Bu sahə ilə məşğul olan digər tarixçi alimlərimizi də qeyd etmək olar. Tədqiqatın ədəbiyyat bölümündə bəzilərinə göstərməyə çalışmışıq.

Tədqiq etdiyimiz dövrlə bağlı Türkiyə tarixşünaslığında nəşr olunan əsərlər də maraq doğurur. XIX-XX əsrin əvvəllərində Osmanlı-Rusiya münasibətləri, Osmanlı dövlətinin Qafqaz siyasəti və ermənilərin törətdiyi soyqırımlarla bağlı yazılan əsərlərdə [16] İrəvan bölgəsində gedən proseslərə bu və ya digər dərəcədə toxunulmuşdur.

Azərbaycanın mühacir tarixşünaslığında yazılan əsərlərdə İrəvan bölgəsinin tarixindən birbaşa bəhs edən əsərlər olmasa da, bu əsərlərdə İrəvan bölgəsi və xanlığın tarixinə ümumazərbaycan tarixi kontekstində yanaşılır, daha çox bölgədə baş verən soyqırım cinayətlərinə diqqət yetirilir. Bu əsərlər içərisində C.Zeynaloğlunun 1924-cü ildə İstanbulda nəşr olunan "Müxtəsər Azərbaycan tarixi əsəri" [17] xüsusi maraq doğurur. Əsərdə İrəvan xanlığının tarixinə digər Azərbaycan xanlıqları kimi ümumazərbaycan tarixi kontekstində yanaşılır, xanlığın siyasi tarixi, əhalisi, iqtisadiyyatı, pul vahidləri, ölçü və çəki vahidləri, vergi və mükəlləfiyyətləri haqqında qiymətli məlumatlar verilir.

Beləliklə, tarixşünaslığın xülasəsindən biz belə qənaətə gəlirik ki, tədqiqat mövzusu bəhs olunan dövr üzrə kompleks şəkildə ayrıca araşdırmaya cəlb olunmamışdır. Bu yalnız akademik Yaqub Mahmudov Elmi məktəbinin müəyyənləşdirdiyi çoxşaxəli sahələrdən birinin tədqiq olunması vacibliyindən doğan bir məsələdir.

Tədqiqat zamanı çox sayda arxiv sənədləri elmi dövrüyyəyə cəlb edilmiş və geniş təhlil olunmuşdur. Bu sənədlərin bir qismi Azərbaycan, Türkiyə, Gürcüstan

və Rusiya arxivlərində saxlanılır, digər qismi isə müxtəlif illərdə Azərbaycan, Rusiya, Gürcüstan və Ermənistanda sənədlər toplusu halında çap olunmuşdur.

Y.Mahmudov və K.Şükürovun "Azərbaycan: Beynəlxalq münasibətlər və diplomatiya tarixi 1639-1828. Dövlətlərarası müqavilələr və digər xarici siyasət aktları əsəri [18] bəhs etdiyimiz dövrdə Rusiya-İran və Rusiya-Osmanlı arasında imzalanan müqavilə və hüquqi aktları öyrənmək baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan tarixşünaslığının məhz bu dövrləri ilə bağlı daha geniş və elmi məktəbin ərəsəyə gətirdiyi tədqiqatları göstərmək mümkündür.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Elmlər Akademiyasının rəhbərliyi, həqiqi və müxbir üzvləri, institut direktorları və aparıcı alimləri ilə görüşdə Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin nitqi. Prezident sarayı, 31 yanvar 1997-ci il//Azərbaycan qəzeti, 1 fevral 1997, № 22.
2. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının 70 illik yubileyinə həsr olunmuş ümumi yığıncaqda Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin nitqi <http://president.az/articles/16703>.
3. Kazımbəyli İ.F. Azərbaycanın İrəvan bölgəsi: Sosial-iqtisadi və siyasi tarix (XIX-XX əsrin əvvəlləri). Bakı: "Turxan" NPB, 2017, 400 s.
4. Обзорение Российских владений за Кавказом в статистическом этнографическом, топографическом и финансовом отношениях. Ч.1-IV.СПб.,1836.
5. Дубровин Н.Ф. Закавказье от 1803 по 1806 г. СПб.,1866; Дубровин Н.Ф. История войны и владения русских на Кавказе. В 6 томах. СПб.,1871-1888.
6. Зубов П. Подвиги русских воинов в странах Кавказских с 1800 до 1834г.Т.II.Ч.3. СПб., 1836.
7. Потто В.А. Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях. В 5 томах. Т.II, СПб., 1886; Утверждение русского владычества на Кавказе. Под редакцией генерал-майора Потто В.А. Т.1.Тифлис,1901; Потто В.А. Первые добровольцы Карабаха в эпоху водворения русского владычества. 2-ое изд., Тифлис,1902; Потто В.А. Кавказская война. Персидская война 1826-1828 гг.Т.3.Ставрополь,1993.
8. Ушаков Н. И. История военных действий в Азиатской Турции в 1828 и 1829 годах. В 2-х частях. Часть 1-2. СПб.,1836.
9. Шербагов А.П. Генерал-фельдмаршал князь Паскевич. Его жизнь и деятельность. В 3-х томах. СПб.,1890-1891.
10. Гизетти А.А. Сборник сведений о потерях кавказских войск во время войн (1801-1885). Тифлис, 1901.

11. Qlinka S.N. Azərbaycan ermənilərinin Rusiya hüduclarına köçürülməsinin təsviri. Bakı, 1995
12. Эзов Г.А. Отношения Петра Великого с армянским народом. СПб., 1898.
13. Xəlili M. Azərbaycan coğrafi-təbii, etnoqrafik və iqtisadi mülahizə. Bakı, 1993.
14. İsmayilov R. Azərbaycan tarixi. Bakı: Azərmaş 1993,163 s.
15. Парсаян В.А. История армянского народа. 1801-1900. Ереван,1972; Тавакалян Н.А. Переселение армян из Персии и Турции в Закавказье после присоединения Восточной Армении к России // Историко-филологический журнал АН Арм. ССР. Ереван,1978, №3 (82), с.26-40; История армянского народа с древнейших времен до наших дней. Ереван, 1980; Балаян Б.П. Дипломатическая история русско-иранской войны и присоединение Восточной Армении к России. Ереван, 1989; Тунян В.Г. "Защитник Отечества" – каталогос всех армян Нерсес Аштаракечи.1826-1857 гг. Ереван, 2007.
16. Azərbaycan tarixi (Uzaq keçmişdən 1870-ci ilə qədər). Red. S.Əliyərli. Bakı, 2009; Azərbaycan tarixi.7 cildə. IV-V cildlər. Bakı, 1997, Bakı, 2007; Arzumanlı V., Mustafa N. Tarixin qara səhifələri: Deportasiya. Soyqırım. Qaçqınlıq. Bakı,1998; Şükürov K. Türkmənçay-1828: tarixi xronika. Bakı, 2006; Mustafazadə T. XVIII yüzillik-XIX yüzilliyin əvvəllərində Osmanlı-Azərbaycan münasibətləri. Bakı, 2002; Umudlu V. Şimali Azərbaycanın çar Rusiyası tərəfindən işğalı və müstəmləkəçilik əleyhinə mübarizə (1801-1828). Bakı, 2004; Nəcəfli G. Azərbaycan xanlıqlarının Osmanlı dövləti ilə siyasi əlaqələri (XVIII əsrin II yarısı).Bakı, 2002; Nəcəfli G. XVIII əsrdə Azərbaycan ərazisində erməni dövləti yaratmaq cəhdləri. Bakı, 2007; İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi. Elmi red.Y.Mahmudov. Bakı, 2010.
17. Zeynalöglü.C.Müxtəsər Azərbaycan tarixi:Bakı:Azərbaycan Dövlət kitab palatası, 1992,144 s.
18. Mahmudov Y.M; Şükürov K.K. Azərbaycan: Beynəlxalq münasibətlər və diplomatiya tarixi. 1639-1828. Dövlətlərarası müqavilələr və digər xarici siyasət aktları. Dörd cildə. I cild.Bakı, 2009.